

Akademik
VLADO STRUGAR

Nekoliko misli o ustanku 1941. i ponovno čitanje Titovih dela

I

Uvodna izlaganja admirala Branka Mamule i generala Rada Suše su toliko dobra i prostrana da odlično uvode u razgovor, dajući priliku da doprinesemo proširenju saznanja za teorijsku osnovu jugoslovenske moderne strategije opštenarodnog rata.

Ustanak 1941. godine u Jugoslaviji odmah je postao događaj međunarodnog značaja, pošto je ova zemlja aprilskim ratom već bila izišla na vidik svetu. Što tada nije mogla da održi jedinstven front protiv agresora, to je Jugoslavija svojom najdubljom snagom, a pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije s Titom na čelu, htela ustankom da nastavi, obnavljajući oružana dejstva širom svog prostora. Ustanak je ubrzo dao partizansku oslobodilačku vojsku, koja će dugotrajnim ratovanjem neprestano vezivati znatnu silu — armije fišističkih okupatora.¹

Ustanak je, nema sumnje, i trenutak i prvo razdoblje oslobodilačkog rata. Svakom istraživaču bilo bi teško da odredi dokle ustanak traje, računajući da započinje u leto 1941. godine. Kad se sagledava celokupnost jugoslovenskog borenja, onda bi procena — određujući to prvo razdoblje — utvrdila da se ustaničke snage, kao ratni činilac u savremenom izgledu, konstituišu kroz godinu dana naprezanja, svakako do saziva Antifašističkog veća u Bihaću, postajući tom skupu i uslov i razlog.

¹ Jugoslovenski istoričari već poodavno predlažu, na javnim skupovima i drugde, da se to ratovanje s pravom nazove drugim frontom u Evropi.

Do te prve jugoslovenske skupštine ustaničkog naroda, oslobodilački pokret se bio sasvim oblikovao kao ujediniteljska snaga velike strategijske pretenzije, dakle, u naponu i dejstvu, kao obnovitelj i preporoditelj Jugoslavije.

Govoreći o tome, Jugoslaviju uvek treba pretpostavljati kao istorijsku tekovinu, domovinsko nasleđe.

Za ustanike i revolucionare, Jugoslavija je uporedo i okvir i cilj; oni su dužni da je, kao svoju baštinu, vaspostave, pošto su je osvajači fašisti bili raskomadali, i da je iznutra složno poboljšaju, temeljno preurede, kako bi mogla ubuduće čvrsto da opstoji i bude dobra svojim narodima i narodnostima.²

Ocenjujući istorijski opseg oslobodilačkog ustanka Jugoslavije (moralni, politički i socijalni), u smeru sveukupnog menjanja klasnih odnosa nacionalnog društva, moraju se uvek imati u vidu evropske, pa i svetske okolnosti u kojima jugoslovensko borilaštvo zadobija organizacijsko obličje i, jednovremeno, ratna i revolucionarna postignuća. Uzaludno je isticati se u osami.

Jugoslavija je evropska zemlja, koja je već aprilskim ratom ušla u oružana dejstva, a ustankom iskazala hrabru preduzimljivost i prvu zamisao revolucionarnog oslobođenja naroda u okrilju anti-fašističkih učesnika drugog svetskog rata. Postala je činilac opšte strategije, područje vojnih operacija i predeo odmeravanja novih mogućnosti, svetskog značenja, za komunističku doktrinu.

Oslobodioci Jugoslavije, stoga mogu uvek da kažu: mi smo jedini onda ustali, mi smo se samostalno borili, vrlo originalno zamislili put vlastite revolucije, i da sve to bude tačno. Ali, paziti na istorijsku relaciju, čuvati se neugode od ovakvog govorenja, da se isticanjem svoga čina ne zanemare pravac i razmere svetskog razvitka. Međutim, mnogo je važnije, dragocenije za istinu i pravo naroda, utvrditi koliko je Jugoslavija ulogom u oslobodilačkom ratu osoben činilac, graditelj na magistrali i oznaka

² Edvard Kardelj je, da podsetimo, 14. decembra 1942. pismeno poslao Titu svoju zamisao: »Ne prestajući s vrlo oštrom kritikom stare Jugoslavije — držim da je sada već očito da ćemo se mi moći međunarodno najlakše učvrstili baš preko Jugoslavije. Mislim da bi trebalo AVNOJ-u dati takav karakter, da će sve više preuzimati na sebe ne samo unutrašnju vlast — polazeći sa prava svakog naroda na samoodređenje — nego da i prema spoljnjem svetu izvlači iz ruku londonske vlade elemenat za elementom međunarodnih pozicija koje ima Jugoslavija kao država, a koje do sada drži u svojim rukama londonska vlada... Mi moramo našoj londonskoj vladi potpuno porušiti njezine pozicije i tako dovesti do njezinog sloma u međunarodnom svetu koji će nama omogućiti da u ugodnom momentu uspostavimo vladu koja se neće tek početi da bori za svoje priznanje nego će biti u stvari već priznati predstavnik Jugoslavije« Umno je Kardelj predvideo kako će se jugoslovenska borba za slobodu, sadržeći revolucionarno stvaranje novog uređenja države, dovršiti punim međunarodnim priznanjem.

za povest sveta. Neka nauka traga i postavi odrednicu o toj veličini, pravcu opšteg razvoja čovečanstva u novo doba, ne navlačeći izuzetnost epizode gde je stvarno već sklopljen zglob univerzalnog smisla.

Ako smo zapitani kakvo bi se teorijsko načelo najbolje pridenulo osobenostima jugoslovenskog ratovanja, stoji nam razlog da tačno nazovemo — uzajamnost i prožimanje gerilsko-partizanskog borenja sa oblicima modernih dejstava regularne vojske, dakle, nerazdruživa skupnost ustanka i rata.

Čuli smo, upravo od generalna Rajka Tanaskovića, misao koja nam pomaže, da razvijajući je, dokazujemo kako je oslobodilačko ratovanje u Jugoslaviji po vrsti savremeno svakom drugom na daljim i dalekim svetskim frontovima, a po oblicima manevra i još razuđenije, gotovo kao izvesno prethodništvo taktičkog dejstva patriotskim ustanicima dugog niza narodnih revolucija u kolonijalnim zemljama posle drugog svetskog rata.

Od svih pokreta otpora u Evropi, jedina je Jugoslavija samostalno stvorila celovitu vojsku, dakle, bez posredovanja i pomoći svojih saveznika, jedina je ona iznutra sagradila demokratsku i revolucionarnu državu; i na kraju, u poslednjoj godini rata, isključivo svojim ljudstvom, držala je jedan odsek stratezijskog fronta protiv nacističke Nemačke. Na tom frontu, posle savezničkih vojski na Istoku i Zapadu, u Evropi nema niko toliko vojnika na ratištu koliko ih ima Jugoslavija.³

Za puno razumevanje te celokupnosti, započete oružanim ustankom, nužno je da se izučavaju klasni odnosi, političke razdeobe društva, ekonomika zemlje, tradicija, kultura, psihologija ljudstva. To su ogromne oblasti za istraživački rad, višestruk, interdisciplinaran. Opštenarodna odbrana — pretpostavljajući sudelovanje u borbi svakog uslova, činioca i subjekta — polaže tu veliki interes, naročito, kako cenim, traži potpunija i vernija saznanja o tadašnjoj privredi i psihološkim stanjima nacionalnog stanovništva koje je uveliko bilo podeljeno klasnim razlikama i neposrednim pripadanjem suprotstavljenim vojskama i organizacijama; dakle, treba dublje iznalaziti razdeo između rodoljublja i izdaje otadžbine, razloge toga rascepa, duševnu vedrinu oslobodilaca, voljom ili prinudom

³ I da nam nikad ne dosadi da to spominjemo; ne klonimo se da na skupovima, domaćim i međunarodnim, to uvek ponavljamo, pamteći kako je u posleratno vreme svakom trebalo da, radi svog prisustva i učešća u svetskim poslovima, govori o vlastitoj zasluži, kazuju da ima udela u antifašističkoj pobi; svaka je zemlja u okupiranoj Evropi, čak i sama Nemačka, imala svoj otpor, ali nijedna takav i toliki kao Jugoslavija, koja je izgradila put u novu vojnu i građansku organizovanost i imala preko svog zemljišta neprestano aktivan podeok svetskog fronta.

pomračen izbor okupatorovih saradnika i, dakako, časna junaštva i njima suprotna bezumlja naoružanog čoveka.

Celovito sagledavanje ustanka mora da obuhvati i aprilski rat. Od 6. aprila 1941. ginu fašisti na jugoslovenskom zemljištu. Do danas nema nijedne opšte istorije drugog svetskog rata objavljene na Istoku ili Zapadu koja nije prikazala nemački pohod na evropski jugoistok.⁴

Težeći saznanju istine, koja sama sobom sadrži ne samo biće i bivanje prošlog već i pouke za čoveka i narod, analiza će bespristrasno i pošteno da nazove stav i udes Jugoslavije u aprilskom ratu, slom monarhističke države i prebrz raspad kraljevske vojske. Odбивši predaju bez otpora, a davši kratkotrajnu i nepovezanu odbranu, taj se pokušaj kraljevske vojske moralno rastegao između hrabrosti i sramote. Naučna analiza mora potanko da razluči činjenice, fino ispita odnose, oštroumno proniče u zamisli i duše prevodnika, da bi što tačnije odredila koliko je tu bilo hrabroga a koliko onoga šta ne valja, koliko jada i srama. Neka se nauka zalaže da časno razbistri zaslugu Jugoslavije stečenu aprilskim ratom i priznatu svuda u svetu kao trenutak, ali uplivnu akciju usred toka u kojem se na odsudnoj prekretnici krvavo zglabala odluka za budućnost čovečanstva.

Još dok je trajao aprilski rat, rodila se nova zamisao o suprotstavljanju fašističkim agresorima potvrđujući se, ubrzo, kao strategija Komunističke partije u pripremi oružanog ustanka. Za to može biti tipičan primer Osvobodilna fronta slovenačkog naroda, o čemu nas je drug Zdravko Klanjšek lepo obavestio. Dopunjavamo njegovu priču ovom pretpostavkom: za neku jugoslovensku sutrašnjicu, baš tu kojoj se namenjuje pripremanje opštenarodne odbrane, dakle, tešku i najnepovoljniju, možda je slovenačko združivanje u Osvobodilnoj fronti oblik bliži nego ijedan drugi drugde u Jugoslaviji iz celokupne delatnosti narodnooslobodilačkog pokreta u oružanom ustanku, premda je u svakom pristupu i nacionalnom ustanku u drugim delovima Jugoslavije bilo značajnih osobenosti.

Viđenoj danas, posle drugog svetskog rata, razvijenoj Jugoslaviji, sa graditeljski razuđenim, oblikovanim i delatno raspoređenim stanovništvom, tom bi rasporedu i izgledu najviše naličila Slovenija iz predratnog razdoblja. Udelom gradske privrede, razmeštajem svoga stanovništva, kulturom življenja, prohodnošću svojih krajeva i dru-

⁴ Ima pisaca, štaviše, koji tvrde da je odlaskom na Balkan Nemačka toliko zadocnila protiv Sovjetskog Saveza da se tome blagodari što je Moskva odbranjena. To su neke procene na Zapadu, dok su svi svedoci i istraživači saglasni da je Nemce oštetila balkanska kampanja.

gim svojstvima modernog društva i opšte kapitalističke razvijenosti, Slovenija je korenito uslovljavala jedinstveno okupljanje patriota u vremenu odsudnih rešenja za opstanak nacije.⁵

Sa težištem organizovanosti u naseljima, Osvobodilna fronta je davala najpouzdanije političko okrilje oružanog dejstva partizana i drugih vidova ustaničkog otpora svuda širom teritorije. Kako je okupator svugde uznemiravan i napadan, a koristeći se dobrim putevima brzo stizao da se suprotstavi, neprestana pokretljivost se nametnula kao unutarnja nužnost, dakle jako svojstvo ratovanja u Sloveniji. Tehnička sredstva okupatora i ta prohodnost zemljišta prouzrokovali su, dakako, i neke osobenosti za samu formacijsku uređenost oslobodilačkih snaga, kao vrstu sponse i rada neophodnu za brzo prilagođavanje promenama zbog često iznenadnog protivnapada i podmuklog okupatorovog provaljivanja u redove partizana.⁶

Ukupno uzev, Osvobodilna fronta je, sa svim što ju je istorijski uslovljavalo i što je ona nadovezivala, tekovina Slovenije vredna za čitavu Jugoslaviju. Ostaje i navodi se kao velika tema za istoričare i vojne analitičare, pa i mislioce strategije opštenaroadnog rata.

Nešto drukčiji obrazac za oružani ustanak stekao se u Makedoniji, zemlji usporavanoj nasleđem višestrukih nepovoljnosti za jedinstveno organizovanje i jednako političko usmeravanje stanovništva. Neizbežno je imala ogromne prepreke, te se uvrstila kao složen istorijski primer, jer je makedonska nacija bila prinuđena da prevaziđe i neugodnosti kojih druge nije bilo.

Povrh dvostrukog i trostrukog ropstva, što u ostacima iz prošlih vremena što zbog stege od fašističkih okupatora, prvoborci oslobođenja su morali da nadiđu i samo neodređivanje Makedonije u programu Kominterne. Baš zbog te neodređenosti, doista im je najteže bilo da odbace političko gledište i delatnu preporuku ondašnjeg rukovodstva Bugarske komunističke partije, zbog njegovog nacionalističkog uvažavanja prisustva carske vojske u posednutoj Makedo-

⁵ Imala je ona, inače, slično iskustvo demokratskog organizovanja još iz vremena konačnog oslobođenja ispod Austrije kad je ujedinjenje patriotskih snaga započela 1917. godine u tzv. deklaracijskom pokretu a dovršila ga na kraju prvog svetskog rata dogovorom svih političkih stranaka da sačine nacionalnu koncentraciju iz koje su proistekli Vrhovno veće slovenačkog naroda, prva nacionalna vlada i mesni odbori vlasti zemlje tek rešene zavisnosti od nemačkog gospodstva i preimućstva.

⁶ Drukčije, manje napregnuto, bilo je za partizansku vojsku u ređe naseljenim i manje prohodnim krajevima Jugoslavije, na primer, bez ikakvog kolskog puta, kao što je bilo u predelu od doline Zete do reke Lima, kuda okupator nije mogao da uvede jača mehanizovana odeljenja, već je zimi čekao na prve prolećne dane da bi tek tada krenuo celim pešadijskim sastavom i ojačanim i specijalno opremljenim jedinicama za ratovanje u planini.

niji i jugoistočnom delu Srbije. Razboritim i odvažnim zalaganjem makedonskih komunista u provođenju vlastitog ubeđenja i oslobođilačke strategije Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Josipa Broza Tita, počeo je oružani ustanak, za Makedoniju, po njenom stvoru i udesu, najveći odskok. Makedonija je za to vrstan primer uspešnosti političke inicijative koja suštastveno proističe iz velike nužde i spaja se sa srodnim poduhvatima na širem prostoru, u presudan istorijski savez. Poučno je i za opštenarodnu odbranu procenjivati makedonski napor kao naročito otežano a sasvim dostižno jugoslovensko zalaganje, prevashodno značajno kao ishod nacionalne volje u revolucionarnom smislu.

Ispravno je istakao Pero Car da ne treba da se trudimo da ustanovljujemo gde je prvo a gde posle u Jugoslaviji započeo oružani ustanak, kad je cela zemlja istovremeno davala prvoborce i prema nasleđenim osobenostima i neposrednim stanjima nacionalnih pokrajina, pod vođstvom komunista, stvarala borbenu organizaciju i ustajala na okupatore i kolaboracioniste, jer i na jednom frontu sve snage, uporedo spremne, ne polaze istoga časa u napad.

Tu celokupnost Jugoslavije jednako treba gledati i uračunavati u svakoj proceni tokova, zavojevanja i poteškoća oružanog ustanka. Cenjen u celini, ustanak u Jugoslaviji nije nikada imao krizu, gubitak i rastrojstvo do blizu sloma. Organizacijskom formacijom naoružanog ljudstva i prikladnim oblicima sjedinjavanja patriotskog stanovništva istrajno se širio i postignućima pomerao cilju strategije, poprimajući karakteristike oslobodilačkog rata i revolucije.

Što je na nekim operativnim područjima pretrpeo uzmak, gotovo klonuće, to celokupnom ustanku smanjuje boračku snagu ali ga ne usporava u strategijskom napredovanju, pošto je vođstvo oslobodilaca sačuvalo vlastitu inicijativu i našlo način suprotstavljanja okupatoru: primenom manevra vojske, uvođenjem narednog stupnja formacije kadrova, određivanjem višeg oblića za revolucionarne promene (vlasti, društvenih odnosa, okupljanja i predvođenja stanovništva).

Zbog okupatorove ofanzivne nadmoći, a neočvrсле ustaničke vojske i njenog neposedovanja tehničkih sredstava, pa i neizbežnog početništva u ratovodstvu, spasavanje kadrova i ciljeva ustanka ne biva mimo golemog osipanja ljudstva, žrtava stanovništva, napuštanja oslobođenih krajeva.

Iz Srbije, na primer, od 20.000 naoružanih partizana tek nešto više od 1.000 prvoboraca napuštalo je svoje krajeve da bi se, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, i dalje borili na težištu oslobodilačkog rata. Pred vojničku procenu te činjenice ispravno je

postaviti pitanje: zašto tako brojno ljudstvo nije većom masom otišlo iz Srbije (koja je već imala takvo gorko i grozno iskustvo, a nasleđe junačko, pošto je pre četvrt veka, u prvom svetskom ratu, bila izdržala i provela vojno napuštanje vlastite teritorije); da li su, možda, nedoumica i samovolja, nagonjene ubilačkom svirepošću nemačke grupe divizija u protivofanzivi, brže rastakale redove ustanika nego što je u rukovodstvu sazrela zamisao manevra, i zakoračaj u drugu pokrajinu i u čvršće oblikovanje snaga bili zaključeni kao nužni, pa se njima podredio sav taktički rad. Taj slučaj, i drugi slični, iz ustanka i docnijeg oslobodilačkog ratovanja, mora dobiti novo i dublje analitičko rasvetljenje, jer sadrži ponešto zanimljivog za teoriju i odredbe opštenarodne odbrane.

II

Vojna procena ratne prošlosti uvek ima zadatak da ispita predašnja dejstva i sroči moguću preporuku za ratovanje u budućnosti. Ovog puta naš zadatak je, a posebno u vezi s Titovim spisima, da istražimo: što je on izradio kao izveštaj, postavio za pravilo, naredio radi izvršenja, tumačio, zahtevao da se i u svetu uvaži. Njegovo delo se izučava prvenstveno zato što je bio tvorac događaja, predvođeci Komunističku partiju, organizujući narodnooslobodilački pokret, komandujući ustaničkom i oslobodilačkom vojskom, dajući postupne mere za oblik pronicanja i postanka revolucionarne federacije Jugoslavije.

Dosad su istoričari i publicisti pretežno čitali Titovo delo da bi saznali činjenice, pribrali podatke za priču i tezu, citate sredili obrazlažući svojstvenu valjanost zamisli i borbe Komunističke partije Jugoslavije u ratu i revoluciji.

To što su vojni analitičari hteli čitajući Titove radove, sažima se kao niz pouka za strategiju opštenarodnog rata. Oni su to obavljali, većinom, kao stručni saradnici na savremenom elaboratu, ali kao školovani po ranijoj doktrini, koja je služila komandama regularnih armija u drugom svetskom ratu.

Otada do danas, uskoro će biti četiri decenije čudesnog tehnološkog usavršavanja izumljenih sredstava čovečanstva. Sve su vojske dobile oruđa i naprave čija upotreba uveliko menja predašnji način borbe i objektivno uslovljava nove oblike ratovanja. Nesumnjivo, mehanizovanjem ukupnog ljudskog dejstva i na ratištima, usavršena i umnožena tehnička sredstva zapremaju prostore. Ta sredstva su efikasna, ali nikad preko stepena veštine i hrabre volje

starešina koji određuju i vojnika što njima rukuju, no ona su takva da ljudskoj snazi omogućavaju ubrzana dostizanja i kobna razaranja, manevar globalnog radijusa i uništenje civilizacije. Mašine, oružja i oruđa služe za kretanje i bojnu vatru, a fine sprave za merenje, obaveštavanje, dogovaranje i izračunavanje pojedinosti i čitavih zbirova, radi dobijanja saznanja za računске pretpostavke za strategiju i operativno rukovođenje, upravljanje masama na bojištu i celom strukturom državnog i društvenog organizma u ratu. Jednostavno rečeno, sve se uvećalo, namnožilo, postalo složenije, a za veliku meru napred i naviše osilile se čovekove moći. Takve moći stoje i stajaće neizmenljivo na elementima: stvoru prirode, temeljnoj radnji ljudskoj, izrađenim sposobnostima čoveka, dakle, uslovima i svojstvima oprobanim i u drugom svetskom ratu (i u svakom ranijem prema ondašnjoj razvijenosti društva, znanjima epohe i prilikama prostora).

Bitna zakonomernost se produžava, duboko u dejstvima i odnosima, mnogoliko nalazeći sebi istorijska ispoljavanja, za oznake vremena i zadatke čovečnosti. U novom dobu, već od građanskih revolucija, a još više nakon radničko-seljačkih, pogotovo sa dobicima i navikama sveopšte i još ofanzivne tehnološke revolucije, istorijska rešenja bivaju skupan ishod svačijeg učešća. Nijedno se lično učešće ne može zanemariti, jer će svaki čovek, neminovno, dobiti da vrši delić nacionalnog i klasnog pozvanja. Često je rečeno da je nastala takva politizacija masa da će svaka zamisao kratko vekovati kad je većina neće svesno. Skršiće se, najzad, svaka strategija ne uspe li da iskaže i odredi što većina u narodu hoće.

To se u drugom svetskom ratu osobito jako obistinilo organizovanošću i ostvarenjem narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Zbilo se kao svetska činjenica, do vrha progresivne mogućnosti svoga vremena, pa zato privlačno za osvrte i buduća rasuđivanja.

Sa sve veće udaljenosti, a uporedo i uvećavanom sposobnošću sagledavanja celokupnosti, istraživači će umeti da razlože prošlu radnju i savesno nazovu zamisli, odmere udela, ocene domete. Kritičko nadnošenje nad sve izvore, svaki će pretpostavku smatrati zamišljenom odrednicom, kojoj će jedino prosuđena svedočenja usloviti stupanj istinitosti. A nazvanje biće naposletku kao izrečen sud o vrsti čina, opsegu sudelovanja, veličini zasluge, ali, nigde zajedničko ne imenovati ličnim, niti lično sniziti da bi družina za pohvalu ispala. Više svojstava, i preliva među njima, nauka će uvek naći u svakom ličnom postupanju, učincima masa, međuljudskim odnosima, društvenim stanjima.

Izvori su, ponavljamo, stalno polazište i nezamenljiva osnova. Dokumenti se većito čitaju, svaka struka za vlastitu svrhu i svaki namernik za svoj zadatak; istini višestrano prilaze, od nje nejednako traže.

Titove spise iz oslobodilačkog rata, i one docnije, čekaju, dakle, nova i različito povedena iščitavanja. Dosta obimni kao politička literatura revolucije i državotvorstva, i veoma opsežni kao skup zapovesti vojnog stratega u dugotrajnoj borbi, za temu opštenarodne odbrane daju najviše gradiva. Iznutra spojeni namenjenom teorijsko-političkom osmišljenošću i gradilačkom vizijom vođe, ti spisi sadrže i mnoštvo pojedinačnog. U svakom je spomen o nekom rešenju ili odluci, u svakom podatak za hroniku borbe i izradu prikaza strategije. Kao zapisi neposrednog usmeravanja boraca i pokreta u dejstvu ne sadrže apstrakciju, sem onde gde se strategija pravda teorijom. I baš zato vrede mnogo za teorijsku misao, jer će ona, izvoдеći karakterne crte iz obilja pojedinosti, moći da sastavi neko pouzdano načelo za buduća srodna delovanja. To će nauka dobro da odredi bude li se dovoljno starala da oslobađanje čoveka i naroda, kroz obnovu i preuredbu države Jugoslavije, procenjuje kao nacionalno vršenje sveltjudske nužde i dužnosti, istorijski prispeo a pronalazački uloženi udeo za svetsku tvorbu slobodnog življenja.

I najzad, prosto da kažem: ponovno i ponovno, a sve dublje čitanje Titovog dela nalaže se kao uslov i uvod svake dalekosežne pretpostavke o Jugoslaviji kao federaciji i njenim potrebama ubuduće.